

**СТАРОВІРИ ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРЩИНИ В
УМОВАХ ДЕРЖАВНОГО АТЕЇСТИЧНОГО РЕЖИМУ (1945–1961 РР.)**

Висвітлено релігійне життя старообрядницької общини с. Теньківки Червоноармійського району Житомирської області у період 1945–1961 рр. Простежено форми і методи антирелігійної політики радянських органів влади щодо старовірів. Розглянуто процес штучної ліквідації релігійної общини.

Ключові слова: релігійна община, старообрядці, безпопівці, молитовний будинок, радянська влада, Житомищина.

Історія існування релігійних інституцій в УРСР повоєнного часу має надзвичайно важливе значення для розуміння та усвідомлення драматизму становища вірян різних конфесій в умовах розгортання атеїстичної політики владних структур. У новітній українській історіографії цій проблематиці присвячена значна кількість досліджень. Чільне місце у вивченні історії релігії займають краєзнавчі студії, що поглиблюють уявлення про суперечливі процеси, які відбувалися у республіці.

Розглядаючи Житомирську область, відзначимо, що регіональним вивченням історії релігійних громад займаються К.О. Бережко, який описав історію Свідків Єгови [1], С.І. Жилюк та Л.А. Паніна [2; 3], у працях яких висвітлюється релігійне життя області наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр. Проте, у наукових дослідженнях досі не відображалось релігійне життя старообрядців с. Теньківка Червоноармійського району в окреслений період.

Мета пропонованого дослідження – проаналізувати устрій Теньківської старообрядницької общини поствоєнного періоду, детально розглянути склад її керівництва, охарактеризувати служителів культу та висвітлити нищівну державно-релігійну політику щодо місцевих старовірів.

Основною джерельною базою дослідження є документи Державного архіву Житомирської області, які вперше вводяться у науковий обіг.

У 1920–1930-х рр. радянська влада, проводячи антирелігійні заходи, завдала релігійним організаціям важкого удару. У ході Другої світової війни та окупації України релігійна ситуація докорінно змінилася за рахунок сприяння німецької влади відкриттю храмів та відновленню релігійно-церковного життя. Наслідки політики окупаційного

режиму стали визначальними у формуванні тенденцій та змін, які сталися у релігійному просторі України в повоєнні роки. За нових умов радянський режим не міг повертатися до апробованих методів «войовничого атеїзму», тож вдався до більш гнучкої релігійної політики, яка виявилася у лібералізації стосунків держави та церкви [4, с. 64-67].

3 березня 1945 р. керівник старообрядницької общини с. Янушівка (з 7 червня 1946 р. назву змінено на Теньківку [5, с. 119]) Червоноармійського району Осіпов І.Н. звернувся до уповноваженого Ради у справах релігійних культів (далі - РСРК) при РНК СРСР по Житомирській області Щербакова Є.Ф. з проханням затвердити їхню громаду шляхом реєстрації [6, арк. 1].

У 1945 р. до релігійної «двадцятки» общини старообрядців с. Янушівка входили Осіпов І.Н. (1917 року народження – далі р.н.), Луфєренко Є.А. (1875 р.н.), Пугаков М.З. (1881 р.н.), Осіпов Н.А. (1882 р.н.), Алексєєв Є.К. (1891 р.н.), Кравцов Г.К. (1883 р.н.), Осіпов К.К. (1895 р.н.), Горшкальов С.Т. (1893 р.н.), Горшкальов А.А. (1893 р.н.), Мурашов Г.Н. (1892 р.н.), Кравцова Н.Є. (1909 р.н.), Луфєренко З.Ф. (1919 р.н.), Пашкова Є.Ф. (1920 р.н.), Штунтова П.П. (1911 р.н.), Толочкіна Ф.К. (1915 р.н.), Бугатова П.Ф. (1894 р.н.), Петрова О.Є. (1905 р.н.), Горшкальова О.А. (1918 р.н.), Алексєєва П.С. (1902 р.н.), Теплякова Ф.А. (1897 р.н.). Більшість представників «двадцятки» за соціальним походженням були «середняками» і тільки 5 з них – «бідняками». Всі вони працювали у колгоспі, мали виборче право та не мали судимостей [6, арк. 2].

У 1945 р. керівну «п'ятірку» общини представляли Осіпов І.Н., Пугаков М.З., Кузьмінська І.К. (1887 р.н.), Луфєренко Є.А., Теплякова Т.А. (1902 р.н.) У склад ревізійної комісії общини входили Кравцов Г.К., Алексєєв Є.К. та Калачова А.Н. (1915 р.н.) [6, арк. 3].

Характеристики на представників правління общини, які Осіпов І.Н. подав Щербакову Є.Ф. були однотипними, в них зазначалися російська національність, старообрядницьке віросповідання, соціальне походження та місце роботи [6, арк.4-7]. Разом з тим цікаво зауважити, що старообрядці хотіли показати своє прихильне ставлення до існуючого режиму. Так, у характеристиці Алексєєва Є.К. написано: «Ворожих витівок проти влади не помічалось і зараз не помічається» [6, арк. 6].

21 червня 1945 р. старовіри с. Янушівки уклали з виконавчим комітетом Червоноармійської районної ради депутатів трудящих договір на молитовний будинок. Згідно договору, виконком передав віруючим у безстрокове, безкоштовне користування звичайне одноповерхове молитовне приміщення зі сторожкою і предмети культу. Община зобов'язувалася сплачувати всі поточні витрати на утримання приміщення [6, арк. 8-9зв].

25 червня 1945 р. уповноважений РСРК при РНК СРСР по Житомирській області офіційно зареєстрував старообрядницьку громаду с. Янушівка, її виконавчий орган і ревізійну комісію [6, арк. 10-11].

Цього ж дня Щербаков Є.Ф. зареєстрував служителем культу для общини духовного наставника Осіпова П.М. [6, арк. 13]. У своїй характеристиці (від 22 листопада 1945 р.) наставник писав: «Я, Осіпов Парфьон Михайлович, народився у 1865 р. в с. Янушівка Червоноармійського району Житомирської області у сім'ї селянина-хлібороба. З 1896 р. до колективізації самостійно вів господарство. Під час організації колгоспу зі своєю сім'єю вступив у колгосп (1930 р.), де члени сім'ї і зараз працюють. В 1919 р. за видатні мої послуги перед радянською владою я був нагороджений партизанським документом. В 1943 р. народом був обраний служителем культу, де і зараз працюю при Янушівській старообрядницькій общині. Сам я за національністю росіянин, віросповідання старообрядницького, за соцпоходженням середняк. Під судом і слідством не був» [6, арк. 14-14зв].

Старообрядницька община с. Янушівка у 1945 р. налічувала 89 осіб [6, арк. 12].

Також в Червоноармійському районі старообрядці жили у с. Адамівка. Відомо, що у 1945 р. вони проводили молитовні зібрання, але без реєстрації [6, арк. 2 зв]. В подальшому діяльність общини органами влади не фіксувалася.

У 1947 р. помер духовний наставник старовірів с. Теньківка Осіпов П.М. [6, арк. 13]. Після його смерті час від часу відправи у селі здійснював Жернов Ф.Ф., наставник з с. Великі Кошарища Коростишівського району Житомирської області [7, арк. 4].

9 квітня 1948 р. на загальних зборах старообрядницької общини с. Теньківка було прийнято постанову викликати духовного наставника з с. Великі Кошарища Жернова Ф.Ф. на місце померлого Осіпова П.М. [7, арк. 3].

Жернов Ф.Ф. не був зареєстрований наставником у с. Теньківка, таким чином порушував законодавство, а гроші за свою діяльність отримував від старовірів с. Великі Кошарища [7, арк. 4].

Запросивши Жернова Ф.Ф. Теньківська старообрядницька община порушила умови типового договору на молитовний будинок (від 21 червня 1945 р.). У 2-му пункті договору щодо наставників зазначалося: «Зобов'язуємося не допускати здійснення релігійних обрядів служителями культу, що не пройшли реєстрацію в уповноваженого РСРК при РНК СРСР по Житомирській області» [6, арк. 8-8 зв]. Санкції за це порушення були передбачені 9 пунктом договору: «За неприйняття усіх залежних від нас заходів по виконанню обов'язків, що витікають з цього договору або ж за пряме його порушення ми

піддаємося кримінальній відповідальності, при чому цей договір у такому разі може бути виконкомом Червоноармійської райради депутатів трудящих розірваний» [6, арк. 9]. На щастя для общини, ці міри покарання не були приведені у дію.

Незаконна діяльність Жернова Ф.Ф. тривала аж до березня 1949 р. На початку цього місяця він, приїхавши в с. Теньківку, провів молитовне зібрання, на якому сповідав віруючих [7, арк. 4].

Наставника Жернова Ф.Ф., зареєстрованого в старообрядницькій общині с. Великі Комарища, було викликано до обласного уповноваженого РСРК та проведено роз'яснення, що якщо в подальшому будуть встановлені факти самовільних роз'їздів по общинам, то він буде знятий з реєстрації [7, арк. 2].

13 березня 1949 р. відбулися загальні збори старообрядницької общини, в яких взяли участь 56 вірян. Слухалося 1 питання – про обрання наставника. Учасник зборів Осіпов Н.А. у своїй промові сказав: «Нам треба обрати іншого наставника з середовища наших віруючих стариків і грамотних». В ході обговорення духовним наставником общини обрали Зайцева С.К. [8, арк. 1-1зв]. В анкеті від 10 липня 1949 р. Зайцев С.К. про себе писав: «Зайцев Сергій Кірьякович. Час і місце народження: 30 серпня 1876 р., с. Великі Кошарища Коростишівського району. Соціальне походження: хлібороб. До 1929 р. працював у своєму господарстві хліборобом, а з 1929 р. до цього часу працюю в колгоспі на різних роботах. Духовну освіту отримав від батька-священника. Підсудним не був. Місце проживання: с. Теньківка. Під час Вітчизняної війни з 15 липня 1941 р. до 1 січня 1944 р. знаходився на тимчасово окупованій німцями території, працював у колгоспі, виконуючи різні трудові роботи» [8, арк. 2]. Зайцев С.К. був малограмотний, не судимий, духовної освіти не мав [6, арк. 12зв]. Не дивлячись на обрання общиною, Зайцев С.К. так і не отримав офіційної реєстрації.

Ще у другій половині 1948 р. в УРСР відбувся злам у державно-церковних стосунках. Влада намагалася скувати випущені в роки війни духовні сили, почалася конфіскація церковних споруд [9, с. 29]. В с. Теньківка розпочався процес «повернення» державі приміщення відданого у 1945 р. старообрядницькій общині.

У кінці червня 1949 р. до обласного уповноваженого РСРК прибули _ голова Теньківської старообрядницької общини Осіпов І.Н. та духовний наставник Зайцев С.К. Вони скаржилися на місцеві органи радянської влади, які запропонували общині звільнити приміщення молитовного будинку. В основі конфлікту, що виник, за поясненням органів влади, був той факт, що до початку війни з фашистською Німеччиною Райспоживспілка в с. Теньківка розпочала будівництво сільмагу. У зв'язку з

початком військових дій будівництво не було завершено. З окупацією німцями території України, релігійна община зайняла дане приміщення і під керівництвом старообрядницького наставника Жернова Ф.Ф. організувала його добудову (закінчено стелю, встановлено 3 віконні рами, до західної частини приміщення добудований коридор, будинок обнесли парканом). Задля цього з кожного віруючого було зібрано по 50 руб. [7, арк. 1, 4зв].

Розуміючи свою безвихідь, представники общини погодилися віддати приміщення під сільмаг, а для молитовного будинку знайти нове. Обласний уповноважений РСРК, на прохання старовірів, дозволив їм забрати з молитовного будинку лавки і розібрати добудований коридор [7, арк. 2].

На основі Постанови №1847 РМ СРСР від 7 травня 1949 р. «Про повернення споживчій кооперації приміщень, що їй належать, які зайняті іншими організаціями» місцеві органи радянської влади провели відселення общини з приміщення молитовного будинку, а керівництво облради вказало членам общини на їхні незаконні дії [7, арк. 2], хоча ще у 1945 р. таких владні органи не вбачали.

5 липня 1949 р. старообрядницька община уклала договір з жителькою села Осіповою Є.Ф. на оренду кімнати в її приватному помешканні під молитовний будинок. Кімната площею 24 кв. м. орендувалася общиною терміном на 3 р. безоплатно [10, арк. 1-2].

18 серпня 1949 р. старообрядницька община с. Теньківка, у зв'язку з знаходженням приміщення під молитовний будинок, просила обласного уповноваженого РСРК її перезатвердити [10, арк. 3].

Станом на 25 серпня 1949 р. до складу старообрядницької общини входило 89 осіб (45 жінок і 44 чоловіка). За віковим поділом община поділялася: 20-річних – 3 особи, 30-річних – 11, 40-річних – 27, 50-річних – 17, 60-річних – 16, 70-річних – 12 (вік 3 членів общини документально встановити неможливо) [10, арк. 4-6зв].

15 вересня 1951 р. Осіпова С.А. було обрано новим головою общини, так як колишній виїхав з села [11, арк. 1].

20 жовтня 1951 р. старообрядницька община уклала орендний договір з жителем села Осіповим С.А. (головою общини) на половину його приватного будинку (довжиною 10 м, шириною 4,5 м, висотою 2,4 м) для облаштування молитовного будиноку. Договір мав юридичну силу до 1 жовтня 1953 р. Будинок здавався в оренду безкоштовно. На общину покладалося виконання ремонтних робіт – викласти підлогу і стелю з матеріалів власника приміщення [11, арк. 2].

23 жовтня 1951 р. уповноважений РСРК при РМ СРСР по Житомирській області

Завернін П. врешті зареєстрував Зайцева С.К. духовним наставником общини [11, арк. 3].

У 1951 р. Теньківська старообрядницька община була однією з 14 громад безпопівців, які діяли в Житомирській області, взагалі ж в УРСР існувало 16 безпопівських громад [9, с. 32].

В січні 1954 р. старообрядницька община планувала придбати у жителів с. Теньківка Пашкова Л.Т. і Мастеренко М.Н. будинок для молитовних зібрань за 6000 руб. [12, арк.1]. Проте будинок общиною не було придбано.

3 січня 1954 р. на зборах общини, в яких взяло участь 48 осіб, відбулися кадрові зміни у керівництві. До «двадцятки» общини обрали Осіпова Я.А. (замість Осіпова І.Н.), Луфференка А.Д. (замість Пугакова М.З.), Пашкова Л.Т. (замість Горшкальова С.Т.). За рішенням зборів, правління общини представляли Осіпов Я.Т., Луфференко А.Д., Пашков Л.Т. [12, арк. 2]. Обов'язки старости общини у цей час виконував Тепляков М.А. [12, арк. 1].

4 травня 1954 р. старообрядницька община уклала з Пашковим Л.Т. і Мастеренко М.Н. договір оренди на їхній приватний дерев'яний двохкімнатний будинок (шириною 4 м, довжиною 7,5 м) з солом'яною крівлею. Термін договору складав 3 роки, починаючи з 15 травня 1954 р. За умовами договору Пашков Л.Т. мав отримувати плату від общини в розмірі 50 руб. щомісячно. Цей договір було нотаріально засвідчено у Теньківській сільраді та схвалено обласним уповноваженим РСРК [12, арк. 3-3зв].

У 1956 р. до складу «двадцятки» общини входили Осіпов С.А. (1891 р.н.), Кузьмінський Ф.М. (1883 р.н.), Тепляков М.А. (1892 р.н.), Осіпов А.А. (1882 р.н.), Коновалов М.А. (1874 р.н.), Луфференко А.Д. (1884 р.н.), Осіпов П.Г. (1897 р.н.), Осіпов Н.А. (1882 р.н.), Луфференко К.Є. (1908 р.н.), Алексеев Є.К. (1891 р.н.), Горшкальов Ф.Т. (1900 р.н.), Осіпов К.К., Тепляков К.І. (1893 р.н.), Теплякова Ф.А. (1906 р.н.), Позовіков Ф.Г. (1884 р.н.), Зайцева В.К. (1900 р.н.), Алексеев А.К. (1893 р.н.), Сафронов І.Ф. (1907 р.н.), Калачова У.К. (1902 р.н.), Луфференко С.Є. (1906 р.н.) [13, арк. 1].

7 червня 1956 р. обласний уповноважений РСРК зареєстрував виконавчий орган релігійного товариства у складі Осіпова С.А. (голова общини), Луфференко А.Д. (заступник голови), Кузьмінського Ф.М. (касир), Теплякової Т.А. (секретар, 1897 р.н.) і Осіпова А.А. (член правління) та ревізійну комісію, до якої увійшли Осіпов П.Г. (голова, 1897 р.н.), Луфференко М.К. (1907 р.н.), Калачова У.К. [13, арк. 2, 3, 11].

У 1956 р. керівництво релігійної общини, порушуючи існуючі законоположення, провело серед вірян збір коштів для купівлі та будівництва молитовного будинку. Всього було зібрано більше 10000 руб. За ці гроші община купила в с. Старо-Олександрівці Барашівського району Житомирської області житловий будинок і в розібраному вигляді

перевезла його в с. Теньківку [14, арк. 6].

7 червня 1956 р. голова виконавчого органу общини Осіпов С.А. з'явився в облвиконком і на прийомі у обласного уповноваженого РСРК Мангушева А. повідомив, що община придбала житловий будинок за межами села, але Теньківська сільрада для його зібрання не відвела земельної ділянки. Це призвело до того, що будівельні матеріали псувалися і розкрадалися місцевими жителями. Осіпову С.А. було роз'яснено, що на купівлю і будівництво молитовного будинку необхідно отримати дозвіл від РСРК при РМ СРСР, для чого община повинна представити письмове клопотання з додатком плану [14, арк. 5].

Не маючи відповідного дозволу від РСРК община уклала приватну угоду з жителями с. Теньківки – Лісовським Д.І. і його зятем Желановим П.А. та зібрала на території останнього будинок для молитовних зібрань, а потім обладнала його церковним начинням і відкрила в ньому богослужіння [14, арк. 6].

Важливо відзначити, що дозвіл на побудову приміщення для культових потреб надала сільська рада, а про будівництво було відомо керівництву Червоноармійського райвиконкому, яке своїм невтручанням фактично потурало незаконним діям керівництва сільради [15, арк. 1].

20 березня 1957 р. старообрядницька община надіслала обласному уповноваженому РСРК заяву з проханням зареєструвати молитовний будинок [16, арк. 11].

У березні 1957 р. з питання реєстрації побудованого молитовного будинку до обласного уповноваженого РСРК Мангушева А. прибув голова общини Осіпов С.А. і члени виконавчого органу общини Кузьмінський Ф.М. і Осіпов А.А. Увійшовши першим, Осіпов С.А. поклав на стіл письмову заяву і у ній вкладені з метою дачі(пропозиції, надання) хабаря 100 руб. Зважаючи на похилий вік Осіпова С.А., у присутності викликаного уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви (далі – РС РПЦ) при РМ СРСР по Житомирській області Волкова В.Т., йому було зроблено зауваження і знову роз'яснено, що будівництво молитовного будинку може дозволити тільки РСРК при РМ СРСР. При цьому зроблено попередження, що користуватися побудованим молитовним будинком до отримання дозволу РСРК при РМ СРСР забороняється [14, арк. 5-6].

3 квітня 1957 р. старообрядницька община повторно звернулася до обласного уповноваженого РСРК з проханням зареєструвати молитовний будинок. До заяви громади було додано план-схему будівлі, з якої відомо, що довжина будинку становила 10,2 м, ширина – 6 м, висота – 2,4 м. Будинок складався з коридора, кладової та молитовної кімнати. У молитовній кімнаті з західної та східної сторін було по 2 вікна (висотою 1 м,

шириною 1,8 м). Вхід у будинок був поруч з дорогою. Будинок займав площу 0,03 га [16, арк. 12-13].

6 червня 1957 р. районний пожежний інспектор МВС Червоноармійського району видав церковній общині довідку у тому, що молитовний будинок забезпечений необхідними засобами пожежогасіння відповідно до норм і вимог безпеки [16, арк. 2-3]. Довідку було передано обласному уповноваженому РСРК.

У вересні 1957 р. община помітно активізувала свою діяльність. 2 вересня на старообрядницькому цвинтарі проводилася масова паніхіда, а 19 вересня у новому молитовному будинку проводилася служба, в якій взяло участь 100 осіб. Служби у незареєстрованому молитовному будинку проводилися щонеділі [16, арк. 7-7зв, 9 зв].

Незадоволені проведенням богослужінь Червоноармійський райвиконком і РК КПУ підняли клопотання перед уповноваженим РС РПЦ при РМ СРСР по Житомирській області Волковим В.Т. про закриття молитовного будинку [17, арк. 8].

11 жовтня 1957 р. Теньківська сільрада видала довідку, що молитовний будинок побудований на земельній ділянці колгоспника с. Теньківка Желанова П.А. з матеріалів, які належали релігійній общині старообрядців, сільрадою не зареєстрований і права на його побудову сільрада не видавала (що насправді не відповідало дійсності) [16, арк. 1].

8 листопада 1957 р. духовний наставник Зайцев С.К. написав лист обласному уповноваженому РСРК. В ньому він зазначав: «У зв'язку з тим, що я через старість не можу далі виконувати обов'язки духовного наставника, тому що маю 81 рік і прибутків я від общини ніяких не мав, я відмовляюся від духовної парафії і прошу Вас звільнити мене від податку, яким мене обклав фінвідділ 28 жовтня 1957 р. у сумі 1090 руб. Я, Зайцев С.К., відмовляюся від духовного наставника і від сплати податку на прибуток». В кінці листа іншим кольором чорнила дописано: «Оскільки я усвідомив невірність релігії і в честь 40 років жовтня я відмовляюся від релігійної парафії» [18, арк. 1-1зв].

У листопаді обласний уповноважений РСРК Мангушев А. зняв з реєстрації Зайцева С.К., а Житомирський облфінвідділ зменшив суму податку на 431 руб., проте решту податку – 659 руб. Зайцев повинен був сплатити, оскільки до жовтня 1957 р. виконував релігійні обряди і мав прибуток за їх виконання, хоча у листі до уповноваженого цей факт заперечував [18, арк. 2-3].

Таким чином, використовуючи матеріальний чинник, влада змусила наставника відректися від духовного служіння. Помер Зайцев С.К. 3 травня 1958 р. [15, арк. 5].

27 грудня 1957 р. відбулися загальні збори общини, у яких взяли участь 88 осіб (всього на цей час община складалася з 130 осіб). На зборах були присутні голова

сільради Соболевський Й.А. і парторг Мазурін Н.Ф. На зборах обговорювалося питання церковного релігійного будинку [16, арк. 4]. Наприкінці зібрання головуєчий Осіпов А.А. запитав у присутніх: «Хто за те, щоб з молитовного будинку винести ікони і будинок передати колгоспу? Прошу голосувати». Проти проголосували всі учасники зібрання [16, арк. 4зв].

31 грудня 1957 р. релігійна «двадцятка» общини написала лист голові РМ СРСР Булганіну Н.А. У ньому зазначалося: «Доносимо Вам про те, що церква в нашому селі існує з давніх старих років. Був у нас молитовний будинок до 1932 р., потім місцева влада забрала його під школу. Донині наша община обговорювала питання купівлі будинку для молитов і придбала такий своїм коштом. Закінчено побудову молитовного будинку у 1957 р. Потім звернулися до обласного уповноваженого по релігійних культурах – він від нас зажадав заяву і будівельний план, пожежну довідку, ми це усе йому вручили. Він дозволив внести ікони в молитовний будинок, а з богослужіннями сказав зачекати. Зараз місцева влада хоче відняти наш молитовний будинок без жодних причин. Коли ми будували цей будинок, то сільрада і колгосп нам не заперечували. А тепер, коли треба молитися, оскільки бачимо в інших релігійних громадах церкви відкриті і люди віруючі моляться богові, то нам навпаки: ніби ми не радянські громадяни. Нам не надають ніяких прав, закрили наш молитовний будинок і не дають нам, віруючим похилого віку і старикам, помолитися богові і ніде нам згадати наших батьків і чоловіків, синів і братів» [14, арк. 8-9].

Не зважаючи на прохання і заяви старообрядницької общини, на початку 1958 р. за розпорядженням Волкова В.Т. молитовний будинок було закрито, а приміщення опечатано [17, арк. 8].

3 січня 1958 р. заступник голови виконкому Житомирської облради депутатів трудящих Удовицький В. звернувся з листом до прокурора Житомирської області Хмари Н.Я., в якому зазначалося: «Враховуючи, що придбання, будівництво і експлуатація молитовного будинку виконані незаконним порядком, виконком Житомирської облради депутатів трудящих просить винести ухвалу про відчуження будинку і передачу його в прибуток держави» [14, арк. 5-6].

9 січня 1958 р. заступник уповноваженого РСРК при РМ УРСР Швайко Р.І. дав усну вказівку обласному уповноваженому РСРК не вчиняти заплановану ним акцію проти общини: склад виконавчого органу общини з реєстрації не знімати і «двадцятку» не розпускати, ніяких заходів по лінії прокуратури не проводити. При цьому він відзначив, що голові сільради та особливо секретарю партійної організації не слід було брати участь

у зборах общини 27 грудня 1957 р. [14, арк. 1].

12 лютого 1958 р. Мангушев А. писав голові РСРК при РМ СРСР Пузіну А.А.: «По усному повідомленню республіканського уповноваженого Ради у справах релігійних культів мені рекомендовано від проведення заходів утриматися до отримання вказівок Ради. Прошу прискорити розгляд цього питання і повідомити Ваше рішення» [14, арк. 4].

4 березня 1958 р. Пузін А.А. звернувся до уповноваженого РСРК при РМ УРСР Вільхового П. з питання побудови молитовного будинку. В листі він зазначав, що всі заходи, заплановані обласним уповноваженим РСРК Мангушевим А., викликають сумніви щодо їхньої доцільності, оскільки, «враховуючи неправильне вирішення питання без врахування всіх обставин може викликати нездорові настрої серед віруючих». Тому апарат РСРК при РМ УРСР був змушений провести перевірку ситуації на місці, після чого вже й приймалося остаточне рішення [14, арк. 2].

9 червня 1958 р. старообрядницька община зверталася до обласного уповноваженого РСРК з проханням дати пояснення про молитовний будинок [14, арк. 3], але відповіді не отримала.

20 березня 1959 р. «двадцятка» общини надіслала скаргу голові Президії ВР СРСР Ворошилову К.Є. [17, арк. 1-4]. Її зміст практично повторював лист, який 31 грудня 1957 р. був надісланий Булганіну Н.А.

25 липня 1959 р. Калачова М.Т. звернулася до прокурора м. Києва з проханням надати допомогу у поверненні молитовного будинку. У ньому вона розповідає про розмову з обласним уповноваженим РСРК, яка відбулася 25 листопада 1958 р. В ході бесіди уповноважений з приводу молитовного будинку заявив: «Не чекайте, не пишіть, не відкриємо вам цей будинок, ви його продайте, а собі найміть де-небудь інший, я вам його зареєструю і молитиметесь». Також вона пише: «Уповноважений усі наші документи забрав. Я йому сказала: віддайте наші документи, які ви забрали, якщо не відкриваєте. А він мені сказав: а хто скаже, що у мене ваші документи? Хто бачив? Хто знає, що я забрав їх у вас? Свідки у вас є, що документи у мене? Хто доведе цю справу?» [17, арк. 5-6].

Початок 1960 р. був позначений активізацією тотального наступу влади на релігію та церкву. В цей час ЦК КПРС й союзним урядом було прийнято низку документів, спрямованих на подальше нищення релігії та церковних інституцій [4, с. 86].

14 квітня 1960 р. голова виконкому Червоноармійської райради депутатів трудящих Фесенко І.В. звертався з листом до заступника голови виконкому Житомирської облради депутатів трудящих Удовицького В. У ньому зазначалося: «За Вашою вказівкою 9 березня 1960 р. у виконком райради був викликаний голова общини

Осіпов, якому було запропоновано продати цей будинок або подарувати бідним громадянам, які не мають власних хат. Продати або подарувати будинок община відмовилася. Виконком райради депутатів трудящих просить задовільнити прохання Теньківської сільради і винести рішення про передачу цього будинку у Держфонд» [15, арк. 2].

20 квітня 1960 р. община подала заяву прокурору м. Києва. В ній зазначалося: «10 квітня, в неділю, приїхали до нас голова райвиконкому Фесенко І.В. і з ним ще 2 людини. Подивилися наш молитовний будинок і сказали, що забиратимуть під колгосп. Ми усі стали як мертві і плакали без втіхи. Німець усю силу нашу зруйнував, образив нас і зараз нас мучать. Дорогий начальник прокурор не залиште нашого прохання і погляньте на нашу бідність, на наше страждання, дозвольте молитися» [19, арк. 5].

1 червня 1960 р. Удовицький В. звертався до Фесенка І.В.: «У зв'язку з тим, що старообрядницька релігійна община с. Теньківка не виконала вказівку облвиконкому від 9 березня 1960 р., винесіть рішення про конфіскацію незаконно побудованого ними будинку під молитовне приміщення і передачу його в Державний фонд, вказавши для яких цілей він буде використовуватися. Бажано, щоб це приміщення було використане під культурно-просвітницькі заклади (школу, клуб, бібліотеку, дитсад та ін.)» [15, арк. 3].

2 червня 1960 р. виконком Червоноармійської райради депутатів трудящих виніс рішення, що молитовний будинок у общини має бути відібрано і передано Теньківській 8-річній школі. Після перенесення будинку з садиби Желанова П.А. на територію школи, в ньому мали обладнати учбові виробничі майстерні [15, арк. 11].

Всю неоднозначність ситуації, що склалася довкола старообрядницької общини розкриває скарга представників общини надіслана прокурору м. Києва 14 вересня 1960 р. В ній зазначалося: «Три роки, як наш молитовний будинок був закритий і не дозволяли нам, людям похилого віку, молитися. 5 липня 1960 р. усі люди нашого села, також громади, вийшли з нашого села на 3 км в с. Мирне для поховання однієї людини нашої общини. Наш уряд, тобто партійні, пішли в молитовний будинок розбишакувати. Розламали замок і вторглися в молитовний будинок, з якого винесли усе церковне майно на підводу. Хрест, який був на молитовному будинку, зняли пожежним гаком, підбили ногами і викинули на дорогу, а частину церковного майна склали на підводу і відправили на комору. Багато речей цього церковного будинку невідомо де поділи. Або вони забрали додому, або викинули. Склад цих людей, які виносили з церковного будинку усе майно, складається з 7 чоловік: Осіпов А.Н. (голова сільської ради), Соболевський І.А. (секретар сільради), Горшкальов М.Ф. (секретар парторганізації), Бугайов Н.Я. (фуражир), Осіпов

Ф.К. (завідувач фермою), Мазурін Н.Ф. (лісник), Домославський І.І. (бригадир польової бригади). Ось наш склад партійців, які не хочуть ні один фізично працювати, а тільки п'ють, гуляють і колгосп опустили до загибелі. І нам, людям похилого віку, не дають молитися. Ми в клуб не бажаємо йти, а в молитовний будинок усі старики пішли б, молодим побудували клуб, а для нас молитовний будинок. Дорогий начальник, зверніть увагу на наше прохання і дайте відповідь нам на цей злочин. Чи є такий закон, щоб партійці були такі, що займаються бандитизмом? Цей будинок забрали на прохання нашої лікарки. Лікарка є дружиною голови сільради Осіпова А.Н. Цей молитовний будинок побудований поруч з будинком голови. І вони хочуть зробити лікарню з цього молитовного будинку, тому що вони не в змозі побудувати лікарню і перейшли на наш молитовний будинок. Просимо Вас, дорогий прокурор, розібратися в цій справі» [19, арк. 1-3].

23 вересня 1960 р. Житомирський облвиконком звернувся до уповноваженого РСРК при РМ УРСР Полонніка К.Ф. та голови РСРК при РМ СРСР Пузіна А.А. з проханням зняти з реєстрації общину [15, арк.6, 9].

22 вересня 1960 р. обласний уповноважений РСРК Терещенко В. у висновку щодо закриття общини писав: «Будучи нечисленною по своєму складу, община останні три роки богослужінь не проводила. Після відбирання приміщення молитовного будинку іншого приміщення для цієї мети не підшукала і за реєстрацією його до уповноваженого РСРК при облвиконкомі не зверталася» [15, арк. 11].

26 вересня Полоннік К.Ф. у листі до Пузіна А.А. підтримав клопотання облвиконкому і просив раду санкціонувати зняття общини з реєстрації [15, арк. 6].

26 жовтня 1960 р. Удовиський В. повідомив Фесенку І.В., що рішенням РСРК при РМ СРСР №31 від 18 жовтня 1960 р. старообрядницька община с. Теньківка з реєстрації знята, як така, що розпалася. Культове майно, яке не належало віруючим, передали в старообрядницьку церкву у м. Житомир [15, арк. 4, 7].

4 жовтня 1961 р. заступник голови виконкому Житомирської облради депутатів трудящих Крикуненко А. звернувся до голови виконкому Червоноармійської райради депутатів трудящих Марущак М.Д. з проханням терміново повідомити як використовується приміщення колишнього молитовного будинку [20, арк. 1].

16 жовтня 1961 р. Марущак М.Д. у відповіді Крикуненку А. вказував, що приміщення молитовного будинку було розібране і передане Теньківській 8-річній школі. На той час приміщення знаходилося в стані будівництва під майстерню школи [20, арк. 2].

Підсумовуючи, зазначимо, що старообрядці-безпопівці с. Теньківка після Другої

світової війни, не зважаючи на обмежувальну політику державних органів, спромоглися повною мірою налагодити внутрішньо-общинне життя. У перші повоєнні роки стосунки між старообрядцями і владою були досить лояльними. Община безперешкодно змогла отримати у користування культову споруду та пройти державну реєстрацію. Втім, починаючи з 1949 р., стався надлам у релігійні політиці, відбулася перша хвиля наступу на старовірів, в результаті якої віряни були позбавлені молитовного приміщення. У 1957–1959 рр. пройшла друга хвиля утисків старовірів з боку радянських органів. В цей період влада «обезголовила» общину, змусивши духовного наставника відмовитися від релігійної парафії, та вдалася до заборони старовірам користуватися їхнім новим молитовним будинком. На 1960–1961 рр. припала третя хвиля утисків – Теньківську старообрядницьку громаду було ліквідовано, а приміщення молитовного будинку передано сільській школі.

Отже, тотальний контроль партійно-державних структур, постійне адміністративне втручання та, врешті, відкриті безчинства призвели до руйнування релігійної системи старовірів, ключовими ознаками вияву якої були інститут наставництва та культова споруда, як центр обрядових відправ і символ конфесійної єдності.

Джерела та література

1. Бережко К.О. Історія Свідків Єгови в Україні. Житомирщина: Монографія. 2-е вид. / К.О. Бережко. – Львів: Вид-во «Фаворит», 2005. – 166 с.
2. Релігійна політика радянської влади на Житомирщині (у документах 1979-1991 рр.): Збірник документів / Упорядник С.І. Жилюк. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 308 с.
3. Жилюк С.І., Паніна Л.А. Релігійне життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр.: Монографія / С.І. Жилюк, Л.І. Паніна. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 272 с.
4. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
5. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006: Довідник: Офіційне видання / Упоряд. Р.Ю. Кондратюк, Д.Я. Самолюк, Б.Ш. Табачник. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. – 620 с.
6. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. р-6630, оп.1, спр.28.
7. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 51.
8. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 53.
9. Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні

впливи, особливості, тенденції змін / П.М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.

10. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 52.
11. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 64.
12. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 73.
13. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 86.
14. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 97.
15. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 115.
16. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 90.
17. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 104.
18. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 91.
19. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 114.
20. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 120.

Аннотация

Отражена религиозная жизнь общины старообрядцев с. Теньковки Красноармейского района Житомирской области в период 1945–1961 гг. Прослежены формы и методы антирелигиозной политики советских органов власти относительно староверов. Рассмотрен процесс искусственной ликвидации религиозной общины.

Ключевые слова: религиозная община, старообрядцы, беспоповцы, молитвенный дом, советская власть, Житомищина.

Annotation

Religious life of community of old believers of village Tenkivka of the Chervonoarmiysk district of the Zhytomyr province is reflected in a period 1945–1961. Forms and methods of anti-religious policy of soviet organs of power are traced in relation to old believers. The process of artificial liquidation of religious community is considered.

Key words: religious community, old believers, bespopovtsy, meetinghouse, soviet power, Zhytomyr province.

Тетяна Теремецька
(Київ)

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОСТІ: СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД.

Проаналізовано підходи до вирішення проблеми толерантності в сучасному громадянському суспільстві в контексті міжетнічних відносин .